

Radosław Adamski

KSIĘGARNIA WYDAWNICZA TRZASKA, EVERT I MICHALSKI (TEM)

Artykuł ten jest próbą przedstawienia charakterystyki działalności oraz przekrojowej historii firmy Trzaski, Everta i Michalskiego. Opierający się na archiwalnych artykułach z księgarskiej prasy branżowej, wspomnieniach Filipa Trzaski – duchowego spadkobiercy firmy – oraz na wydawnictwach znajdujących się w zbiorach Muzeum Drukarstwa Warszawskiego, artykuł jest materiałem wyjściowym do opracowania szerszej monografii historii firmy, z uwzględnieniem ruchu wydawniczego w dwudziestoleciu międzywojennym. Tekst stanowi również przegląd wydawnictw TEM jako pozycji reprezentujących wybitny kunszt wydawniczo-edytorski. Znakomite dzieła, zarówno te pomnikowe: encyklopedie, słowniki, leksykony, jak i monografie świadczą o wielkości firmy oraz warsztacie ludzi, którzy włożyli wkład w ich powstanie.

Trzaska, Evert i Michalski – pełna nazwa: Księgarnia i Dom Wydawniczy Trzaski, Everta i Michalskiego (TEM), znane warszawskie wydawnictwo oraz księgarnia założone w 1920 roku przez księgarzy Władysława Trzaskę, Jana Michalskiego oraz przedsiębiorcę Józefa Ludwika Everta. Sygnetem oraz znakiem towarowym wydawnictwa była mityczna Europa siedząca na byku – Zeusie – z kartą papirusu w dłoni (fot. 1), autorstwa znanego artysty grafika Edmunda Bartłomiejczyka¹. Uroczyste otwarcie firmy odbyło się 29 maja 1920 roku, a siedzibą wydawnictwa stał się lokal usytuowany w gmachu Hotelu Europejskiego w miejscu dawnej bramy wjazdowej od strony Krakowskiego

1   Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, „Prace Bibliotekoznawcze”, t. 5, Kraków 1990.

Przedmieścia. Mimo iż statut nowo powstałej spółki przewidywał głównie działalność wydawniczą firmy, to przez pierwsze dwa lata firma Trzaski, Everta i Michalskiego pracowała wyłącznie jako księgarnia sortymentowa². Trudna sytuacja gospodarcza i zubożenie społeczeństwa po pierwszej wojnie światowej nie były najlepszym motorem napędowym klienteli chcącej zaopatrzyć się w wydawnictwa książkowe.

Założycielami firmy byli dwaj bardzo doświadczeni księgarze – Władysław Trzaska (1881–1964) oraz Jan Michalski (1889–1945) (fot. 2), natomiast wsparcia finansowego w wysokości 41 proc. kapitału zakładowego spółki, które pozwoliło na uruchomienie firmy, udzielił znany przemysłowiec, działacz społeczny oraz senator RP Józef Ludwik Evert (1863–1945). Ten trzeci współwłaściciel firmy TEM nie wnikał w sprawy wydawnicze, ale miał wgląd w sprawy finansowe, a jego pozycja ograniczała się jedynie do roli gwaranta, czyli osoby godnej zaufania finansowego, która w ówczesnych czasach miała ogromne znaczenie ze względu na zawirowania gospodarcze³. Wśród całej trójki założycieli firmy najbardziej pomysłowy i kreatywny był Władysław Trzaska. W branży księgarsko-wydawniczej funkcjonował nawet skrót (nazwa obiegowa) „księgarnia Trzaski”, „wydawnictwo Trzaski”, ponieważ on był osobą wiodącą prym w firmie oraz znaczącą w środowisku księgarsko-wydawniczym.

Władysław Trzaska urodził się w Nowym Dworze Mazowieckim w małym zamożnej rodzinie. Ciężka sytuacja finansowa w domu rodzinnym nie pozwalała przyszłemu księgarzowi i wydawcy na ukończenie studiów wyższych. Gimnazjum skończył dzięki finansowej pomocy przyjaciela rodziny Mariana Gawalewicza. Będąc uczniem gimnazjum, młody Władysław Trzaska pracował jako goniec w redakcji „Kurier Warszawski”. Następnie przez rok był zatrudniony w papierni w Jeziornie, by wreszcie w roku 1899 podjąć pracę w księgarni E. Wende i Ska, w której przepracował cztery lata. Taki był początek jego kariery w zawodzie księgarza. W roku 1903 rozpoczyna pracę w firmie G. Sennewalda, ale nie zagrzewa tam zbyt długo miejsca, ponieważ w roku 1904 przenosi się do Paryża, do słynnej księgarskiej firmy Henri Le Soudiera. Tam, poświęcając się w pełni pracy zawodowej, zbiera nowe doświadczenia. Mimo ogromu pracy znajduje również czas na studia w Szkole Nauk Politycznych oraz na pracę społeczną w zarządzie Koła Studentów Polaków we Francji. Po dwóch latach pobytu w Paryżu przenosi się do Nicei, gdzie pracuje również jako księgarz⁴. Władysław Trzaska w połowie roku 1907 wraca do Warszawy i zostaje zatrudniony w słynnej księgarni Gebethnera i Wolfa, aby po roku przenieść się do G. Centnerszvera, a później do M. Arcta, by tam pracować ponad 10 lat, aż do roku 1919, na stanowisku kierowniczym. Praca księgarska, a w szczególności etap francuski, miały ogromny wpływ na dalszą karierę zawodową Władysława Trzaski. Wszystko to, co zaobserwował w swojej pracy

2 Pieczonka M., *Firmy wydawnicze w Polsce w latach 1918–39*, Kraków 1989.

3 „Stolica”, 1960, nr 50, s. 24.

4 „Księgarz”, 1965, nr 2, s. 85.

w paryskich oraz nicejskich księgarniach, z dużym sukcesem zaadaptował na rodzimym rynku wydawniczym. Nowinki oraz niekonwencjonalne rozwiązania księgarsko-wydawnicze pozwoliły mu stworzyć firmę odnoszącą sukcesy, ale nie byłyby one możliwe bez wcześniej wspomnianych współników – Everta oraz Michalskiego⁵.

Jan Michalski, również znakomity księgarz, swoją karierę zawodową rozpoczął w roku 1905 jako praktykant w księgarni Kazimierza Idzikowskiego w Warszawie. W roku 1909 krzyżują się zawodowe ścieżki Jana Michalskiego i Władysława Trzaski, a to dlatego, iż zostaje on zatrudniony jako „nuciarz” w księgarni Michała Arcta, gdzie Trzaska był kierownikiem. Po dwóch latach pracy u Arcta Michalski przenosi się do księgarni Fiszera, gdzie w roku 1913 obejmuje funkcję kierowniczą, by potem wyjechać do Lwowa, a następnie do Krakowa, gdzie dwa i pół roku pracuje w księgarni Gebethnera i Ska. W roku 1917 wraca do Warszawy i podejmuje pracę w księgarni E. Wende, którą kończy w roku 1919, aby rozpocząć wspólną przygodę księgarsko-wydawniczą z Władysławem Trzaską⁶.

Ciekawa była droga dochodzenia obu współników do uzyskania kapitału początkowego do założenia firmy. Aby zgromadzić minimum środków, własnym sumptem wydali zeszyty nut walca Johanna Straussa *Nad pięknym modrym Dunajem*. Uzyskane z tego przedsięwzięcia finanse okazały się niewystarczające do uruchomienia firmy. Aby zwiększyć kapitał spółki, Władysław Trzaska przyjaźniący się z dyrektorem ogrodów miejskich Leonem J. Danielewiczem przy jego pomocy wydzierżawił wiosną sady owocowe, by jesienią zebrać z nich plony i w ten sposób uzyskać brakującą część środków na uruchomienie własnego interesu⁷.

W dniu otwarcia firmy we wspólnie urządzonym lokalu mieszczącym się w gmachu Hotelu Europejskiego przy ulicy Krakowskie Przedmieście 13 (fot. 3) personel firmy razem z dyrektorami założycielami liczył osiem osób. Wybór dobrego punktu, w pobliżu uniwersytetu, piękny lokal, estetycznie urządzone wnętrza, świadczyły o wielkim doświadczeniu w pracy księgarskiej i o celach, jakie przyświecały Trzasce, Evertowi oraz Michalskiemu. Wnętrze księgarni rozplanowano odpowiednio do działów, a więc: Wydawnictwo Dzieł Naukowych, asortyment wydawniczy w języku polskim, asortyment wydawniczy w językach obcych, czasopisma polskie, czasopisma obce, prenumerata wydawnictw własnych, dział sprzedaży ratalnej. Księgarnia specjalizowała się głównie w następujących dziedzinach wiedzy: medycyna, technika, sztuka, geografia, leksykografia oraz opracowania encyklopedyczne. W księgarni, po prawej stronie sali głównej, mieścił się dział zagraniczny, obsługiwany przez pracowników znających języki obce. Po lewej stronie – dział wydawnictw krajowych. Pośrodku ustawione były duże stoły, na których prezentowano nowości wydawnicze (fot. 4).

5 Słownik pracowników książki polskiej, Warszawa 1972, s. 910–911.

6 Słownik pracowników książki polskiej, Warszawa 1972, s. 582.

7 Rozmowa z Filipem Trzaską przeprowadzona przez Radosława Adamskiego (Warszawa 2006).

Natomiast w głębi sali, naprzeciw wejścia, na specjalnie przygotowanych regałach prezentowane były wydawnictwa własne, które pięknymi oprawami zdobiły wnętrze księgarni. Na zapleczu znajdowały się pokoje redakcyjne oraz podręczna biblioteka redaktorów. W suterenie i na pierwszym piętrze mieścił się dział administracyjny, natomiast buchalteria, główny magazyn książek oraz ekspedycja (dzisiejsza spedycja) znajdowały się w oddzielnych pomieszczeniach przy ulicy Wareckiej 12/14 (fot. 4a)⁸. Księgarnia TEM była miejscem zarządzanym i zorganizowanym na skalę europejską, dobrze zaopatrzonym w asortyment książek polskich i obcych. Działalność poszczególnych działów była tak skoordynowana, że nie pojawiały się żadne trudności przy wykonywaniu podjętych prac – realizowaniu zamówień, dotrzymywaniu terminów itp. Najbardziej gorliwymi pracownikami byli Władysław Trzaska oraz Jan Michalski. Nie ukrywali się w zaciszu gabinetów, biurka ich stały na froncie księgarni, gdzie zawsze byli do dyspozycji klientów i interesantów⁹. Księgarnia TEM pełniła również rolę czytelnicy, gdzie w przestronnym, specjalnie przygotowanym pomieszczeniu można było czytać oraz przeglądać książki i czasopisma. Wielkie zasługi w organizacji i prowadzeniu księgarni miał doskonale dobrany personel, składający się z ludzi o wspaniałym przygotowaniu zawodowym, z których najważniejsi to: Henryk Hammer, kierownik działu polskiego, jego zastępca Antoni Kanabus (fot. 5), który od 1935 roku kierował tym działem samodzielnie. Prawie od początku istnienia księgarni opiekę nad działem prenumeraty wydawnictw sprawował Zbigniew Zawirski (fot. 6). Działem sprzedaży ratalnej zajmowali się Karol Wołoczyński, a potem Władysław Niziński. Zastępcą kierownika tego działu od 1929 roku był Zdzisław Farbiszewski. Kierowniczką działu ekspedycji księgarskiej była Halina Grzywińska, a od 1929 roku Helena Żelazowska (fot. 7). Działem zagranicznym od samego początku kierował Jerzy Harden, a od 1935 r. Zdzisław Jabłoński (fot. 8). Księgowość była prowadzona kolejno przez: Jana Żołyńskiego, Zygmunta Sadowskiego oraz Józefa Nowaka. Działem rachunków otwartych kierowali: Anna Kowarska, Janina Żelazowska, Mieczysław Głazewski, Jan Marzyńkin oraz Władysław Twardo¹⁰.

W wydawnictwie kierowanym przez Władysława Trzaskę i Jana Michalskiego panował ład i porządek, chociaż ich temperamenty, charaktery i poglądy polityczne bardzo się różniły. Władysław Trzaska to impetyk, podczas gdy Jan Michalski, choć znacznie od niego młodszy, górował nad nim refleksją i rozważnością. Do tego Trzaska był endekiem, Michalski liberałem, a Evert dla odmiany wspierał Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR), ale ten ostatni do pracy księgarsko-wydawniczej nie włączał się, zadowolając się jedynie rocznymi dywidendami. Mimo tak rozbieżnych poglądów nigdy między współpracownikami nie dochodziło do zatargów, a to z tego powodu, iż oprócz doświadczenia zawodowego posiadali ogromną kulturę osobistą. Nade wszystko byli ludźmi

8 „Księgarz”, 1967, nr 3, s. 5.

9 Rozmowa z Filipem Trzaską.

10 Lam Stanisław, *Życie wśród wielu*, Warszawa 1968.

1. Znak firmowy (sygnet) Wydawnictwa TEM, projekt Edmund Bartłomiejczyk, zbiory Muzeum Drukarstwa
2. Założyciele Wydawnictwa TEM, od lewej: Jan Michalski, Józef Ludwik Evert, Władysław Trzaska, archiwum Muzeum Drukarstwa

3. Hotel Europejski, lata dwudzieste XX wieku

4. Wnętrze Księgarni TEM. Warszawa, Krakowskie Przedmieście 13, archiwum Muzeum Drukarstwa
- 4a. Magazyn Wydawnictwa TEM. Warszawa, Warecka 12/14, archiwum Muzeum Drukarstwa

uczciwymi, dotrzymującymi słowa, czego przykładem może być osoba Stanisława Lama, z którym nigdy nie podpisali żadnej umowy – pracował na podstawie ustnych ustaleń warunków pracy przez ponad 15 lat bez żadnych nieporozumień czy konfliktów¹¹.

Władysław Trzaska wraz z Janem Michalskim w pierwszych kilkunastu miesiącach swojej działalności wydają jedynie *Kwiat współczesnej poezji polskiej* w opracowaniu Leopolda Staffa (fot. 9). Następne dwa lata działalności to już 37 wydanych tytułów. Profil wydawniczy firmy był dość szeroki, obejmował między innymi: historię literatury polskiej i obcej, publikacje z zakresu medycyny, techniki, sztuki, geografii, różnego rodzaju słowników, lektury szkolne, leksykony oraz encyklopedie. Jednym z najważniejszych pierwszych wydawnictw Trzaski, Everta i Michalskiego była pierwsza w niepodległej Polsce pięciotomowa *Ilustrowana encyklopedia TEM* (fot. 10), która stała się ogromnym sukcesem wydawniczym. Fundusze ze sprzedaży tego wydawnictwa ugruntowały podstawy materialne firmy i zapewniły finansowanie przyszłych projektów¹².

Wydawnictwo Trzaski, Everta i Michalskiego w 1923 roku rozpoczęło wydawanie *Podręcznego słownika geograficznego* w opracowaniu Edwarda Maliszewskiego i Bolesława Olszewicza. Z założenia dwutomowe dzieło miało zawierać około trzydziestu tysięcy nazw oraz kilkadziesiąt map. Najciekawszą rzeczą, jaka towarzyszyła wydawaniu publikacji przez TEM, była sprzedaż zeszytami zawierającymi po kilka arkuszy druku, wysyłanymi raz w miesiącu prenumeratorom. Odbiorcy co miesiąc płacili ustalone raty, najczęściej w formie przekazu pieniężnego. Wraz z ostatnim zeszytem wydawca wysyłał odbiorcy oryginalne firmowe oprawy z instrukcją dla introligatora, jak dzieło oprawić. Tego rodzaju innowacja dawała bardzo dobre wyniki finansowe, a sposób sprzedaży nie wymuszał na nabywcy wydawania dużej sumy pieniędzy jednorazowo¹³. Kolejną innowacją był sposób magazynowania i sukcesywnej oprawy książek. Wydrukowany nakład nie szedł od razu do introligatorni, ale był przechowywany w arkuszach i przesyłany do oprawy w miarę upływniania książek. W ten sposób dostarczano je w sposób ciągły, zapewniając różnorodność materiałów i kolorów opraw introligatorskich. Oprawą książek wydawanych przez TEM zajmowała się pracownia introligatorska Wandy Michalskiej (fot. 11), a po roku 1945 funkcje przejęły introligatornie będące podwykonawcami w drukarniach. W procesie produkcji książek wydawanych przez TEM ważną rolę odgrywała Drukarnia Narodowa w Krakowie, kierowana przez Napoleona Teltza, która zapewniała nie tylko wysoką jakość, ale i absolutną terminowość druku¹⁴.

Kolejnymi pozycjami z serii wielkich wydawnictw, wydawanymi przez TEM, były: *Polska, jej dzieje i kultura* (fot. 12) w opracowaniu najwybitniejszych historyków ówczesnego okresu, *Wielka historia powszechna* (fot. 13) wydana pod redakcją Jana Dąbrowskiego, Oskara Haleckiego i Mariana Kukiela.

11 Rozmowa z Filipem Trzaską.

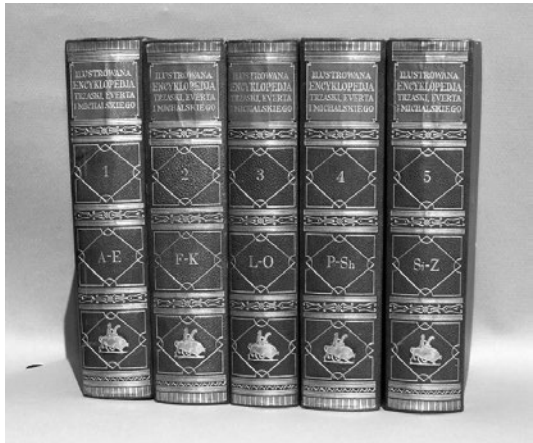
12 „Przegląd Księgarski”, 1948, nr 10, s. 156.

13 „Przegląd Księgarski i Wydawniczy”, 1983, nr 4, s. 12.

14 Lipska Helena, *Bibliografia druków i wydawnictw Drukarni Narodowej w Krakowie*, Kraków 1936.

- 5. Antoni Kanabus, archiwum Muzeum Drukarstwa
- 6. Zbigniew Zawirski, archiwum Muzeum Drukarstwa
- 7. Helena Żelazowska, archiwum Muzeum Drukarstwa
- 8. Zdzisław Jabłoński, archiwum Muzeum Drukarstwa

- 9. Leopold Staff, *Kwiat współczesnej poezji polskiej*, Warszawa 1920, s. 233, fot. Muzeum Drukarstwa
- 10. *Ilustrowana encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, pod red. Stanisława Lama, t. 1-5, Warszawa 1925-1928, s. 3250, fot. Muzeum Drukarstwa

- 11. Afisz reklamowy pracowni introligatorskiej Wandy Michalskiej, Warszawa ok. 1925, zbiory Muzeum Drukarstwa

Wielka literatura powszechna (fot. 14) była dziełem zawierającym literatury: Wschodu, klasyczną, średniowieczną, łacińską, romańską, celtycką oraz wiele innych. *Wielka geografia powszechna* (fot. 15) to zbiór 17 tomów. Innym wielkim wydawnictwem było dzieło antropologiczne *Człowiek, jego rasy i życie* (fot. 16) w opracowaniu profesorów Jana Czekanowskiego, Tadeusza Sulimirskiego, Stanisława Klimka oraz Jana Mydlarskiego.

Nakładem firmy TEM ukazało się również wiele wydawnictw encyklopedycznych, takich jak: dwutomowa *Encyklopedia powszechna*, *Encyklopedia dla wszystkich*, *Ilustrowany leksykon od A do Z*, *Encyklopedia staropolska* (fot. 17) w opracowaniu profesora Aleksandra Brücknera. Słowniki (fot. 18) również stanowiły dużą część wydawnictw. Do najważniejszych należy zaliczyć między innymi: francusko-polski i polsko-francuski w opracowaniu Bernarda Hamela, angielsko-polski i polsko-angielski w opracowaniu Władysława Kiersta, niemiecko-polski i polsko-niemiecki w opracowaniu Julisza Ippoldta. Z innych ważnych słowników należy wymienić *Słownik wyrazów obcych* z etymologią, wymową i objaśnieniami oraz *Polski słownik ortograficzny*, opracowany wg uchwały Polskiej Akademii Umiejętności¹⁵.

Kunszt oraz jakość pozycji wydawanych przez TEM były bardzo wysokie, a to za sprawą redaktora naczelnego działu encyklopedii i słowników Stanisława Lama (fot. 19), który od roku 1924 był związany z wydawnictwem TEM. Jako znakomity dziennikarz, redaktor i literat współpracował z wieloma oficynami wydawniczymi oraz redakcjami prasowymi, takimi jak: „Czas”, „Dziennik Powszechny”, „Tygodnik Ilustrowany”, a także z „Przeglądem Księgarskim”. Był też autorem kilku książek oraz licznych artykułów i rozpraw z zakresu historii literatury¹⁶.

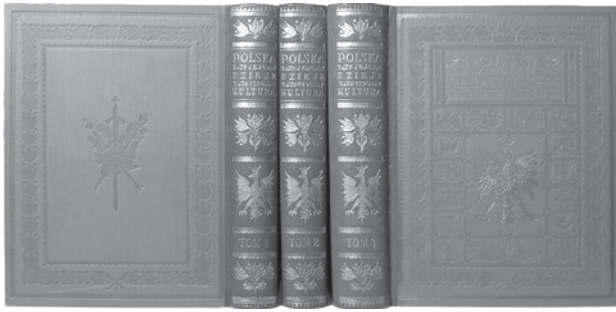
Innym rodzajem wydawnictw, równie dochodowym, okazały się powieści, lektury szkolne, podręczniki oraz dzieła popularnonaukowe. Sięgano po przekłady powieści Rabindranatha Tagore, Maurice’a Maeterlincka, Knuta Hamsuna. Poszukiwane były również samouczki do nauki języków obcych, traktaty filozoficzne, religijne, okultystyczne, a także wydawnictwa omawiające wszelkie dziedziny sztuki. Dużym uznaniem wśród czytelników cieszyły się serie wydawnicze, takie jak: „Biblioteka Rolnicza”, „Biblioteka Fotograficzna”, „Biblioteka Automobilisty”, „Biblioteka Podróżnicza”, „Biblioteka Dnia Dzisiejszego” czy wreszcie 50-tomowa „Biblioteka Wiedzy”, prezentująca najnowsze zdobycze nauki i przybliżająca ówczesne odkrycia w astronomii, fizyce, chemii, biologii oraz historii. Wprowadzała ona czytelnika w sferę aktualnych badań i naukowych odkryć. Interesującą inicjatywą TEM-u było wydawanie „Przeglądu Literackiego”, miesięcznika informującego o ruchu edytorskim w Polsce oraz o najnowszych pozycjach wydawniczych. Po likwidacji tego periodyku w roku 1932 zastąpiono go czasopiśmie „Nowa Książka” (fot. 20), którego profil niewiele odbiegał od poprzednika¹⁷.

15 Na podstawie zbiorów Muzeum Drukarstwa (księgozbiór muzealny).

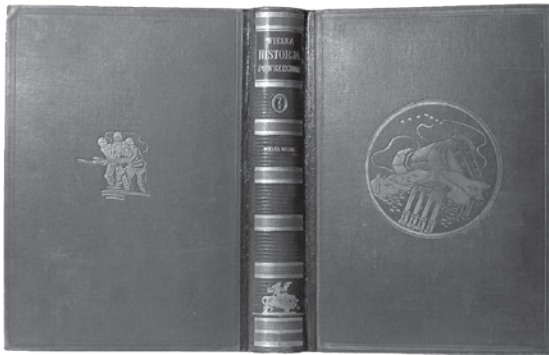
16 *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 890.

17 Na podstawie zbiorów Muzeum Drukarstwa (księgozbiór muzealny).

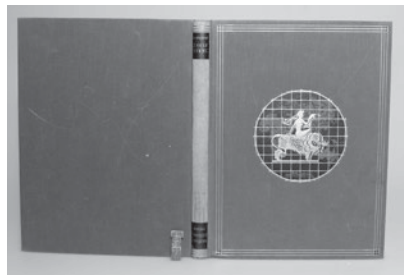

12. *Polska, jej dzieje i kultura. Od czasów najdawniejszych do chwili obecnej*, pod red. Stanisława Lama, t. 1-3, Warszawa 1928-1932, s. 2165, fot. Muzeum Drukarstwa

13. *Wielka historia powszechna*, pod red. Stanisława Lama, Jana Dąbrowskiego, Mariana Kukiela, t. 1-7, Warszawa 1931-1939, s. 7274, fot. Muzeum Drukarstwa

14. *Wielka literatura powszechna*, pod red. Stanisława Lama, t. 1-7, Warszawa 1929-1933, s. 5688, fot. Muzeum Drukarstwa

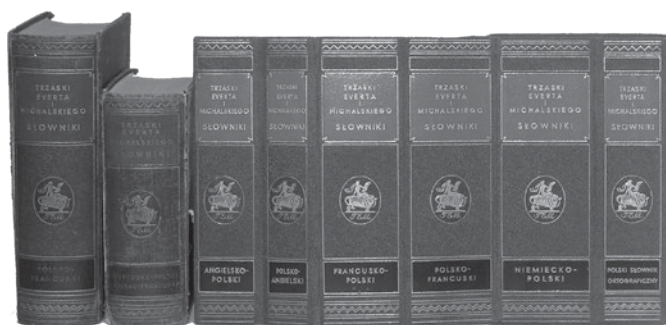
15. *Wielka geografia powszechna*, pod red. Stanisława Lama, t. 1-17, Warszawa 1930-1939, s. 5000, fot. Muzeum Drukarstwa

16. Seria „Biblioteki Podróżniczej”: Demaitre Edmund, *Ludożercy i poszukiwacze złota (Nowa Gwinea)*, t. 11, Warszawa 1936, s. 224; William la Varre, *Złoto, diamenty, orchidee*, t. 14, Warszawa 1937, s. 230; Krist Gustaw, *Buchara oraz sąsiednie kraje centralnej Azji*, t. 19, Warszawa 1939, s. 227, fot. Muzeum Drukarstwa

17. *Encyklopedia staropolska* pod. red. prof. Aleksandra Brücknera, zeszyty 9–15, Warszawa 1939; na zdjęciu klisza drukarska, zbiory Muzeum Drukarstwa, fot. Muzeum Drukarstwa

18. *Trzaski, Everta i Michalskiego słownik polsko-francuski*, pod red. Bernarda Hamela, Warszawa 1937, s. 495; *Trzaski, Everta i Michalskiego słownik francusko-polski, polsko-francuski*, oprac. pod. red. Bernarda Hamela, Warszawa 1937, s. 437; na zdjęciu introligatorski wzornik akwizytora, zbiory Muzeum Drukarstwa, fot. Muzeum Drukarstwa

Księgarnia Wydawnicza Trzaski, Everta i Michalskiego nie posiadała filii, natomiast sprzedaż swoich wydawnictw organizowała poprzez przedstawicielstwa wojewódzkie, reprezentowane przez samodzielnych kupców, którzy z kolei zatrudniali akwizytorów (fot. 21). Byli nimi najczęściej emerytowani nauczyciele, studenci bądź urzędnicy, którzy docierali do najmniejszych miast i wsi. W ten sposób książka docierała do ludzi mieszkających na głębokiej prowincji. Akwizytor zbierał zamówienia, które przekazywał do działu zajmującego się finansami i dystrybucją. Wydawnictwo TEM prowadziło również sprzedaż ratalną, dzięki czemu nawet drogie wydawnictwa encyklopedyczne znajdowały wielu nabywców. Nowinkowym rozwiązaniem, najprawdopodobniej podpatrzonym przez Władysława Trzaskę podczas pobytu w Paryżu, były wzorniki akwizytora (fot. 22). Miały one okładkę i wymiary takie same jak produkt główny, natomiast w środku znajdowało się kilka oprawionych kart z przykładowymi stronami. Takie wzorniki zostały stworzone, aby pokazać charakter wizualny oraz zawartość treściową wydawnictwa. Bardzo ułatwiały pracę akwizytorów – zamiast noszenia i prezentacji całych wydawnictw, demonstrowali ich przykłady¹⁸. Innym sposobem trafiania z książką do czytelnika było urządzenie wystaw w oknach księgarni, gdzie wydawnictwa ułożone były według pewnego kryterium, odpowiednio wyselekcjonowane¹⁹. Kierowano się również potrzebami odbiorców, wynikającymi z postępu i rozwoju życia gospodarczego oraz społecznego. Tworzono także wystawy okolicznościowe, które pobudzały zainteresowanie czytelnika: osobą, wydarzeniem społecznym lub faktem historycznym (fot. 23). Trzaska i Michalski należeli do grona najpoważniejszych wydawców dwudziestolecia międzywojennego. Choć ich pomnikowe dzieła były stosunkowo drogie, potrafili wydawaną beletrystyką i podręcznikami trafić do ogromnej liczby odbiorców, zapewniając firmie zyski, a co za tym idzie, finanse na dalsze przedsięwzięcia wydawnicze.

Prosperity firmy zostało przerwane przez wybuch wojny. Przez pierwszych kilkanaście dni września 1939 roku księgarnia, oprócz pełnienia swoich normalnych czynności, funkcjonowała jako miejsce spotkań i dyskusji o sytuacji, w jakiej znalazł się kraj²⁰. Była również jednym z niewielu czynnych sklepów, za co została wyróżniona przez prezydenta Stefana Starzyńskiego w jednym z jego ostatnich przemówień radiowych²¹. W ostatnim tygodniu września naziści podpalili magazyny z książkami przy ulicy Wareckiej, a w połowie października 1939 roku zniszczyli w Drukarni Narodowej w Krakowie całość wydrukowanych wydawnictw przygotowanych do oprawy introligatorskiej. Konfiskacie podległo również 170 ton papieru zamówionego do druku przyszłych pozycji wydawniczych TEM. Dopełnieniem tych wszystkich strat było wyrzucenie firmy z gmachu Hotelu Europejskiego. Pomimo ogromu zniszczeń, mimo wielu przeciwności, niepewności jutra oraz braku możliwości wydawania

18 Radlińska Wanda, *Książka wśród ludzi*, Warszawa 1934, s. 74.

19 Rozmowa z Filipem Trzaską.

20 Wycech Czesław, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939-1944*, Warszawa 1964, s. 120.

21 „Przegląd Księgarski”, 1948, nr 10, s. 155.

flagowych pozycji wydawniczych TEM, firma rozpoczęła działalność w nowej siedzibie przy ulicy Nowy Świat 79. W nowym lokalu założyciele wraz z grupą pracowników podjęli działania mające na celu przygotowanie materiału wydawniczego, jak określał to jeden z pracowników: „na po wojnie”. Profesor Stefan Bryła wraz z gronem współpracowników przygotowywał wznowienie *Podręcznika inżyniera*, *Podręcznika elektryka* oraz *Podręcznika budowlanego*. Trwały również prace nad gruntowną redakcją *Encyklopedii ilustrowanej*, a dalsze pozycje serii „Biblioteki Wiedzy” oraz „Biblioteki Dnia Dzisiejszego” opracowywane były pod kierownictwem J. Michalskiego²².

Najgorsze dni księgarnia TEM przeżywa w sierpniu 1944 roku – ginie razem ze stolicą. Ginie nie tylko materialny ćwierćwiekowy dorobek firmy, ale również część zespołu, która pracowała na ten dorobek. Wśród nich: kierownik działu zagranicznego Jerzy Herdan, pracownik działu polskiego Stefan Woźniak oraz świetnie zapowiadający się księgarz i wydawca, planowany na następcę Władysława Trzaski, jego bratanek Henryk Trzaska. W roku 1945 we Frankfurcie nad Menem, po trudach i cierpieniach obozu w Dachau, umiera Jan Michalski. Lata okupacji doszczętnie zniszczyły firmę, która swoją markę tworzyła przez 25 lat działalności. Sam Władysław Trzaska opuścił zniszczoną Warszawę²³.

Iskierką nadziei na odbudowę firmy staje się powrót w lutym 1945 do Warszawy Władysława Trzaski. W niewielkim pomieszczeniu przy ulicy Marszałkowskiej 51 rozpoczyna się powojenny rozdział historii firmy TEM. Do końca października roku 1945 zbierają się dawni współpracownicy. Mimo ciężkiej sytuacji w powojennej Warszawie, 11 listopada, przy skromnie wypełnionych półkach oraz ze skromnym budżetem, wydawnictwo oraz księgarnia Trzaski, Everta i Michalskiego rozpoczynają swój powojenny okres. Z wielkiej trójki pozostał jedynie Władysław Trzaska. Jan Michalski zmarł w czasie wojny, a Ludwik Evert jeszcze przed wojną w 1937 roku wycofał się ze spółki, pozostawiając udziały swoim wspólnikom Trzasce i Michalskiemu²⁴.

Władysław Trzaska z grupą najbliższych współpracowników, wśród których byli: Halina Auderska, Zdzisław Farbiszewski, Antoni Głaska, Zdzisław Jabłoński, Helena Trzaska-Kalinowska, Zbigniew Zawirski, Helena Żelazowska, Filip Trzaska, zaczyna na nowo rozwijać działalność księgarsko-wydawniczą, podejmując wydawanie serii: „Biblioteka Autorów Polskich” (fot. 24), „Biblioteka Autorów Francuskich”, „Biblioteka Kultury” (fot. 25), „Biblioteka Meandra” (fot. 26), „Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej” (fot. 27). Rozpoczęto również wydawanie pozycji encyklopedycznych, słownikowych, technicznych oraz podręczników szkolnych i akademickich, wśród których znalazły się: *Podręcznik inżyniera*, *Podręcznik inżyniera elektryka*, *Podręczna encyklopedia historii Polski*, *Encyklopedia współczesna* oraz *Wielki encyklopedyczny słownik języka polskiego*²⁵

22 „Księgarz”, 1960, nr 11, s. 8.

23 „Przegląd Księgarski”, 1948, nr 10, s. 156.

24 „Gazeta Wyborcza”, 15 V 1998, s. 10.

25 „Księgarz”, 1960, nr 11, s. 9.

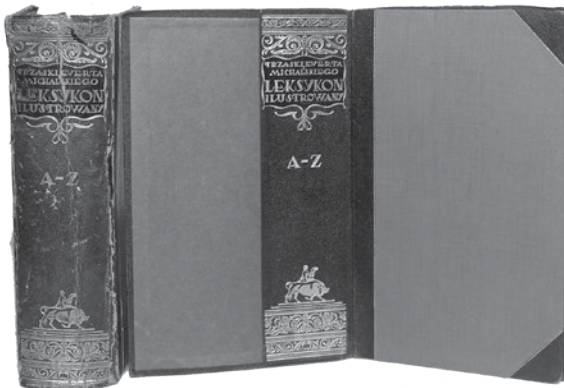
20. „Nowa Książka”, pod red. Stanisława Lama, rocznik VI, zeszyty 1-4, Warszawa 1939, fot. Muzeum Drukarstwa

19. Stanisław Lam, archiwum Muzeum Drukarstwa

21. Akwizytor, dostawca księgarni oraz Domu Wydawniczego TEM, Warszawa ok. 1925, archiwum Muzeum Drukarstwa

22. Introligatorski wzornik akwizytora służący jako wzór oprawy do Leksykonu ilustrowanego TEM, fot. Muzeum Drukarstwa

Praca wydawnicza w powojennej Polsce nie przebiegała już łatwo. Przejęcie przez „Czytelnika” Drukarni Narodowej w Krakowie, w której przed wojną TEM tłoczyło swoje wydawnictwa, ucięło dawną współpracę. Zaczęto zatem zlecać produkcję innym firmom, z których najpoważniejszym kontrahentem stała się Drukarnia św. Wojciecha w Poznaniu. Kolejnym problemem stały się kontrole ówczesnego Ministerstwa Kultury, które od 1948 roku mogło ingerować w plany wydawnicze TEM oraz innych wydawnictw. Tytuły o tematyce technicznej często zyskiwały aprobatę ministerialną, natomiast wydawnictwa encyklopedyczne, słownikowe oraz leksykony były w większości odrzucane. Mimo zapału do dalszych działań księgarsko-wydawniczych jako przedstawiciel prywatnej inicjatywy, Władysław Trzaska musiał w końcu ustąpić pod naporem walca socjalistycznej gospodarki²⁶. Powstawanie Marszałkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej spychało firmę do coraz to mniejszych lokali: na Bracką 20, Szpitalną 4, aż wreszcie na Piękną 39. Pod tym ostatnim adresem działalność księgarsko-wydawnicza TEM stopniowo wygasła, aż została ograniczona do druku własnych drobnych publikacji oraz prowadzenia antykwariatu. W roku 1963 księgarnia wydawnicza TEM została całkowicie zlikwidowana. Po 65 latach pracy zawodowej Władysław Trzaska przeszedł na zasłużoną emeryturę (fot. 28), a od władz PRL otrzymał Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski²⁷.

Książki opatrzone sygnetem mitycznej Europy porwanej przez Zeusa pod postacią byka zdobywały laury na wystawach krajowych oraz zagranicznych, m.in. Grand Prix na Międzynarodowej Wystawie w Paryżu w 1937 roku (fot. 29, 30). Wielotomowe publikacje do dziś budzą zachwyt swoimi walorami edytorsko-technicznymi. Wielka trójka, jak byli nazywani Trzaska, Evert i Michalski, w czasach II Rzeczypospolitej odnosiła ogromne sukcesy, jednocześnie zdobywając szacunek środowisk księgarsko-wydawniczych i zwykłych czytelników.

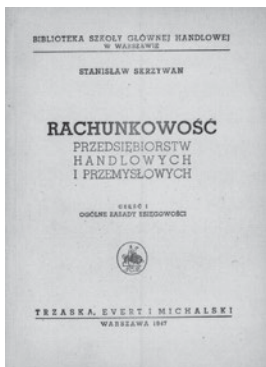
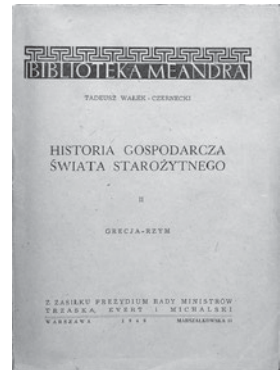
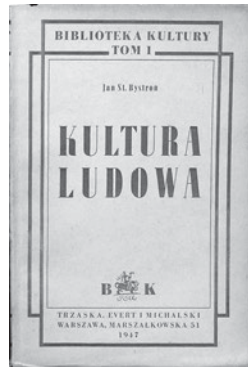
Wydawnictwa TEM na tle ówczesnej polskiej produkcji wydawniczej wyróżniały się dbałością tak o stronę edytorską, jak i merytoryczną. Staranność kompozycji typograficznej, dobór kroju czcionki stawia wydawnictwa TEM na najwyższym poziomie wydawniczym, dlatego artykuł ten może stać się punktem wyjścia do zajęcia się tematem wydawnictwa Trzaski, Everta i Michalskiego w sposób całościowy. Należy pamiętać, że wydawnictwo „Trzaski”, jak się potocznie o nim mówiło, w dwudziestoleciu międzywojennym należało do największych i jako jedyne wciąż nie ma pełnej monografii. Wydawnictwa takie jak Gebethner i Wolff, Ossolineum czy Jakub Mortkowicz doczekały się swoich opracowań, w przeciwieństwie do Trzaski, Everta i Michalskiego, wydawnictwa, które w roku 2020 obchodziło 100-lecie powstania.

26 Rozmowa z Filipem Trzaską.

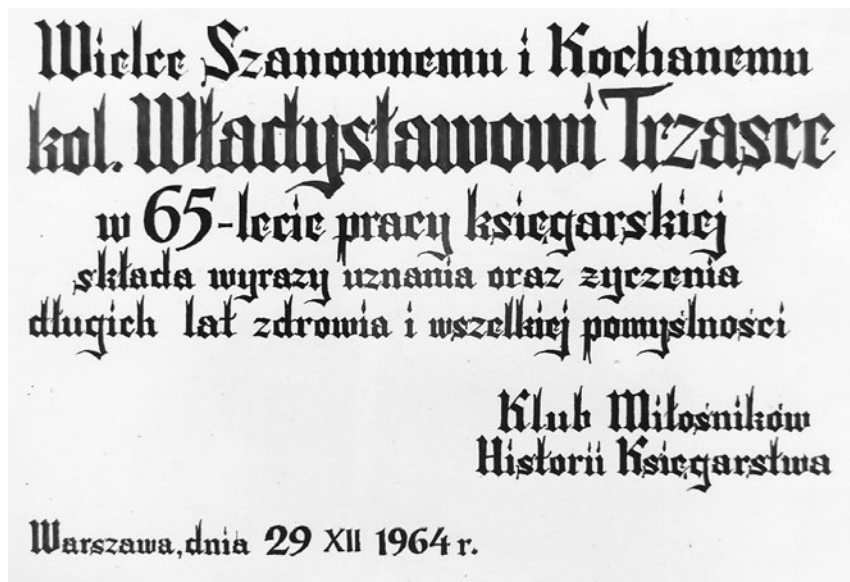
27 „Kierunki”, nr 9, s. 11.

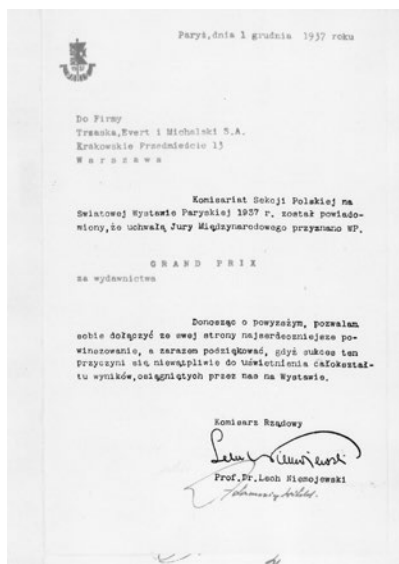
23. Witryna Księgarni TEM, Warszawa, ul. Marszałkowska 51, rok 1946/47, archiwum Muzeum Drukarstwa

24. „Biblioteka Autorów Polskich”, pod red. Bogusława Suchodolskiego, zeszyt 2, Warszawa 1946, fot. Muzeum Drukarstwa
25. „Biblioteka Kultury”, pod red. Jana Bystronia, t. 1, Warszawa 1947, fot. Muzeum Drukarstwa
26. „Biblioteka Meandra”, pod red. Tadeusza Czarneckiego, t. 2, Warszawa 1948, fot. Muzeum Drukarstwa
27. „Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej”, pod red. Stanisława Skrzywana, t. 1, Warszawa 1947, fot. Muzeum Drukarstwa

28. Życzenia dla Władysława Trzaski, archiwum Muzeum Drukarstwa

29. Nagroda Grand Prix dla Wydawnictwa TEM, Paryż 1937, archiwum Muzeum Drukarstwa

30. Druk reklamowy wydawnictwa TEM, Warszawa 1938, archiwum Muzeum Drukarstwa